

Qabul qilindi: 16.06.2025

Chop etildi: 31.07.2025

UDK: 13.92"1"/"19"(575.1)

AHMAD DONISH ILMIY MEROSIDA ADOLATLI DAYLAT VA BOSHQARUV SHAKLLARI

*Abduraxmonov Xolboy To'xtayevich, Alfraganus universiteti
mustaqil izlanuvchisi*

JUST STATE AND FORMS OF GOVERNANCE IN THE SCIENTIFIC LEGACY OF AHMAD DONISH

*Abdurakhmonov Kholboy Tokhtayevich, Independent
Researcher at Alfraganus University*

СПРАВЕДЛИВОЕ ГОСУДАРСТВО И ФОРМЫ УПРАВЛЕНИЯ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АХМАДА ДАНИША

*Абдурахмонов Холбой Тохтаевич, независимый
исследователь Университета Альфраганус*

<https://orcid.org/0009-0001-0071-1537>

e-mail:

xolboy_abd@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrning yirik ma'rifatparvari Ahmad Donishning ilmiy-falsafiy merosida adolatli davlat tuzilmasi, ijtimoiy boshqaruv shakllari va ularning zamonaviy qadriyatlar bilan uzviy aloqadorligi yoritilgan. Donishning siyosiy-huquqiy qarashlari orqali adolat, qonun ustuvorligi, ilmiy rahbar obrazining zarurligi, islohotlar asosida rivojlangan jamiyat barpo etish g'oyalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ahmad Donish, adolat, davlat boshqaruvi, ma'rifat, siyosiy qarashlar, islohotlar.

Abstract: This article explores the views of the prominent 19th-century enlightener Ahmad Donish on the just state, systems of governance, and their relevance to modern values. Through the lens of his political and legal philosophy, the study analyzes concepts such as justice, rule of law, the importance of educated leadership, and the idea of building a reformed society.

Keywords: Ahmad Donish, justice, state governance, enlightenment, political thought, reforms.

Аннотация: В статье рассматриваются представления выдающегося просветителя XIX века Ахмада Даниша о справедливом государстве, формах общественного управления и их взаимосвязи с современными ценностями. Через призму его политико-правовых взглядов анализируются идеи справедливости, верховенства закона, необходимость образованного руководителя и построения реформированного общества.

Ключевые слова: Ахмад Даниш, справедливость, государственное управление, просвещение.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Inson nima uchun yaratilgan, yaratilgandan so'ng uning yaxshiligi nimada va u nimani xohlashi kerak, jamiyatda inson qanday bo'lishi kerak, xalqni tashkil etuvchi har bir oddiy insondan tortib yuqori lavozim egalrigacha o'zligini biladimi? Ahmad Donishning hikmatli so'zlaridan birini keltirishimiz mumkin:

...Har ishning haqiqatini inson ocha oladi [2, 37-b].

Bu yerda qancha ma'no yashiringan, har bir inson o'zi uchun atrof-muhitni o'zi yaratadi, uning boy yoki kambag'al bo'lishiga o'zi sababchi, jamiyatdagi o'rnini ham o'zi yaratadi. Bugungu kunda Ahmad Donish asarlarida davlat boshqaruvini o'rganish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). Jadidchilikka oid Q.Rajabov [3], D.Alimova[4], D.M.Jamolova[5], M.A.Tojiboyeva[6], S.A'zamxo'jayev[7] va boshqalarlarning tadqiqotlarida jadid mutafakkirlari ma'naviy merosining ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy qarashlari, ularning jadid ma'rifatparvarligidagi alohida o'rni qisman o'rganilgan.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ahmad Donish mang'it amirlari saroyida katta mansablarda ishlaydi, saroyda berilgan nafaqa bilan rohat-farog'atda yashashi mumkin edi. Xalq uchun, el-yurt uchun, vatan uchun o'z halovatini buzdi. Undagi bu jur'at va jasorat ibratdir. Ahmad Donish ona shahrini obod qilish uchun o'zining butun vujudini baxsh etgan fidoyi inson, u insonparvar qomusiy olim, u jamiyat hayotining barcha tomonlarini chuqur o'rgangan va tahlil qilgan. U xalqning ayanchli turmushini anglash yo'llarini izlaydi. Buning uchun Buxoro amirlariga ochiqdan-ochiq tavsiyalar va maslahatlar beradi, uning bu dadilligi, ochiq, to'g'ri fikrlari amirlarga yoqmaydi, bu faoliyat esa dushmanlari safi kengayishiga olib keladi. Davlatni adolat bilan boshqarishga aql-u idrok va ilm-u tafakkur nuqtayi nazaridan yondashish Ahmad Donishning qarashlariga xos xususiyatdir. Ahmad Donish "Agar davlat aql, ong prinsiplariga muvofiq tarzda tashkil etilmasa va boshqarilmasa, unday davlatdan yaxshilik kutish mumkin emas", deb hisoblaydi. Bu fikr Sharq mutafakkirlaridan Alisher Navoiy ilgari surgan va oqil hukmdorlar amal qilgan davlatni ilm-ma'rifat ahliga tayanib boshqarish g'oyasiga hamohangdir.

XIX asrning 2-yarmi va XX asr boshlarida ham Buxoroda mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzum, despotizm va mutaassiblik, iqtisodiy nochorlik va qoloqlik, mahalliy va mustamlakachilik zulmining nihoyatda kuchayganligi ma'rifatparvarlik g'oyalarining kirib kelishiga tog'dek to'siq bo'ldi. Har qanday dunyoviy ilm va adabiyotlarning kirib kelishiga yo'l berilmadi[8, 35-b].

Podshohlar, askar boshliqlari, karvon boshlari insofli, to'g'ri so'zli va ishonchli

bo'lishlari ustiga, butun yaxshi sifatlariga ega bo'lishlari lozimdir. Shunday bo'lgandagina ular o'z buyruqlarini ustidan yurita oladilar. Agar podshoh axloqsiz va adolatsiz bo'lsa, u holda uning amr va farmonlari hamda har xil nasihat so'zlari xalqqa ta'sir qilmaydi. Agar qamchi solib, askar kuchini qo'llanib qo'rqitish bilan so'zini yurita olsa ham, haqiqatda esa unday podshoh buzuq odamlarga o'zi yordam qilgan bo'ladi [2, 38-b].

"O'z sohasini mukammal bilmaydigan, professional ko'nikmalar va hayotiy tajribaga, yuksak axloqiy sifatlariga ega bo'lmagan yuristlar hech qachon bu mansabga tayinlanmasligi lozim", - qayd qilib o'tdi davlat rahbari [1, 430-b].

Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni e'lon qilindi. Mazkur farmonda sohadagi davlat siyosatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarib, quyidagi uchta asosiy ustuvor yo'nalishlarni belgilab berdi: sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish, odil sudlovga erishish darajasini oshirish. Buxoro hukmdorlari mamlakatni obodonlashtirish, yo'l qurilishi, sug'orish tizimi inshootlarini barpo qilish, madaniy-ma'rifiy ishlarni yo'lga qo'yish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shunga o'xshash ishlarga e'tibor bermaganlar. Buxoro amiri xalqdan olingan soliqlar hisobidan katta boylik to'plasa-da, xalq manfaati va taraqqiyoti yo'lida deyarli hech narsa qilmagan. Buxoroda davlat rahbari amir bo'lib, u cheklanmagan hokimiyat va huquqlarga ega edi. Shu bilan birgalikda Buxoro amiri o'z qo'l ostidagi barchaning ham mulkiy, ham jismoniy, ham ma'naviy xo'jasi edi. Tarixchining yozishicha, cho'pon o'z boquvidagi xohlagan qo'yini olib so'yishi mumkin bo'lganidek, amir aholining o'zi xohlagan a'zosi taqdirini hal qilishi mumkin edi.

Sulton ko'pchilik xalq rizoligi va davlat ulug'larining maslahatlari bilan o'ziga ikki vaziri dono saylab olsin. Biri mamlakat kirimi, ikkinchisi esa mamlakat chiqimini hisob qilsin. Bu ikkalasining darajalari boshqa xizmatchilarning hammasidan yuqori tursin. Butun harbiylar ustidan

boshchilik qilish uchun askar amirini saylasin. Ikkinchi butun qalam ahllari ustiga yana bir rais tayinlasin. Bu so'nggi ikkalasining darajalari avvalgi ikkalasining darajalaridan pastroq bo'lsin. Bu to'rt boshliq mamlakatning to'rt ustunlaridirlar. Bularning hukmlari o'z qo'llarida bo'lib, qatl va azildan boshqasini podshohdan so'rab o'ltirmasin. Yana O'rda xizmatchilariga rahbarlik qilish uchun mushirlik mansabiga bir kishini tayinlasin. Uning esa bu yuqoridagilardan darajasi yana tubanroq bo'lsin. Balki o'zini ularga xodim darajasida tutsin. Yuqoridagi to'rt boshliqdan kelgan ariza va bayonnomalarni o'z vaqtida sultonga yetkazib, javobini qaytarsin. Harbiylarning azl-nasab ishlari bo'lsa amiri lashkarga topshirilsin. Butun qalam ahllari: qozilar, muftilar, mudarrislar kabilarning ishlari o'z raislariga topshirilsin. Kirim vaziri mamlakat kirimlaridan, chiqim vaziri esa chiqimlaridan, amiri lashkar o'z qo'l ostidagi harbiy ishlardan va rais-u ulamo o'zining qilgan ishlaridan har kunda bir marotaba yoki haftada ikki marotaba o'rda mushiriga ma'lumot berib, sultonga yetkazsin. Shu bilan sulton ham mamlakatda bo'layotgan kundalik ishlardan xabardor bo'lib tursin. Agar bu arizalar sultonga qabul bo'lsa, unga o'z qo'li bilan nishon ko'nib, hisob daftariga qayd qilsin. Bo'lmasa aksini bildirsin yoki shubhali joyi bo'lar ekan, uni so'rab tushunsin. Agar shu aytilgan tartibga muvofiq ish olib borilsa, davlat ishlarida yengillik yuz berib podshoh ham ancha tinchiydi. Yana o'ziga zarur bo'lgan vazifalarni ham qilishga ulguradi [2,79-b].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Ahmad Donish xalq hayotini yaxshilash, davlat va ishtimoiy munosabatlari boshqaruvini takomillashtirish masalalariga qiziqish bilan qarar edi. Amirlik tizimida insonlar sog'lig'ini yaxshilash masalalariga qaratilgan choralar ko'rilmadi. Fuqarolar sog'lig'i esa tibbiyot fanini bilmagan shaxslar – mullalar, eshonlar, tabiblar, folbin va sartaroshlar qo'lida bo'lgan. Xotin-qizlar ahvoli ham juda og'ir bo'lgan. Buxoro amiri davlat boshqaruvchi va qonun chiqaruvchi shaxs bo'lgan. Amirlik amaldorlari mang'itlar susolasidan yoki ularning urug'-qarindoshlaridan bo'lgan.

Davlat boshqaruvi masalasida Buxoro amirligida paydo bo'lgan o'zgarishlar Ahmad

Donishning Moskva va Peterburg shaharlarida bo'lishi bilan bog'liq. Uning u yerda davlat boshqaruvining o'ziga xos shakllarini ko'rishi unda boshqaruv tizimiga oid yangidan-yangi qarashlarning paydo bo'lishiga zamin yaratadi. Ma'lumki, mazkur davrdagi Buxoro amirligidagi boshqaruv tizimi davr nuqtayi-nazaridan qaralganda juda eskirib qolgan, hokimiyat Chingizxon zamonidan qolgan tartib asosida boshqarilmoqda edi. Shuning uchun ham Ahmad Donish davlat boshqaruv apparatini zamona talabiga mos holda qayta qurish kerak, degan fikrni o'rta tashlaydi. Rossiya podsholigidagi boshqaruv tizimi Donishning fikricha, Buxoro amirligi boshqaruv tizimidan yaxshiroq edi. Bu haqda ko'plab asarlardan bilib olishimiz ham mumkin[9,169-b.].

Ahmad Donish tomonidan ijtimoiy yuksalish uchun ilm-ma'rifat va axloqiy tarbiya asosiy omil sifatida ko'rilgan. Masalan, "O'g'illarga nasihat" risolasida u ziyolilik va axloqiy madaniyat muhimligini urg'ulaydi. Uning adabiyotlarida diniy izdoshlar (shayxlar, ulamolar) korrupsiya va yolg'onchilik kabi illatlarni fosh etadi.

Ahmad Donishning konseptual fikrlariga ko'ra, davlatni boshqarishda hukmdor o'zining donishmand maslahatchilariga tayanishi lozim: "Ko'pchilikning aqli bir kishining aqlidan ortiqroqdir". Shuningdek, u hukmdor siyosatini keng maslahat va ijtimoiy tafakkur bilan muvofiqlashtirish zarurligini ilgari suradi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ahmad Donish ijtimoiy munosabatlarni axloqiy-adolatli mezonlar asosida baholaydi. Ahmad Donish jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarda adolat, ilm, axloq, ma'rifat va halollikning asosiy rol o'ynashini ta'kidlaydi. U fuqarolar o'rtasidagi tenglik, rahbarlar va oddiy xalq o'rtasidagi ishonch va hurmat munosabatlari yo'qolgani tufayli jamiyat inqirozga yuz tutganini ko'rsatadi. Ahmad Donish o'z davridagi mutlaq monarxik boshqaruv – xon va amirlar irodasiga to'liq bo'ysunuvchi siyosiy tizimni keskin tanqid qilgan. U o'zboshimchalik, qonunsizlik va beqarorlikni davlat zaifligining sababi deb biladi. Donish "Risolai Sayyah" asarida G'arb davlatlarining (Rossiya, Angliya, Fransiya) konstitutsiyaviy boshqaruv tizimini o'rganadi va

ularni ilg'or boshqaruv shakllari sifatida tasvirlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2018. - B. 430.
2. Donish A. Navodir ul vaqoe. - O'zbekiston SSR Fan nashriyoti 1964. - B.37.
3. Ражабов Қ. Ёш бухороликлар // Бухоро мавжлари. 2005. № 2. - Б.26-29.
4. Алимова Д.А. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана // Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. - Тошкент: Фан, 1996.
5. Жамолова Д.М. Бухоро амирлиги жадидлар ва қадимчилар фаолияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Тошкент, - 138 б.
6. Тожибоева М.А. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари. - Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Тошкент, 2017. - 284 б.
7. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти миллий-демократик давлатчилиқ қурилиш тажрибаси. - Тошкент, 2012.
8. Rahmonov T.E., Orziyev M.Z. Ikki tarixiy siymo. – Buxoro, 2015. - B.35.
9. Masharipova G.K. Education Of Youth Of New Uzbekistan By Studying The Heritage Of Thinkers. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915. Vol. 11, Issue 12, December (2023). - Pp. 169-174.
10. Kurbanbayeva, M. (2024). Fuqarolik jamiyati g'oyalarining milliy davlatchiligimizdagi o'rni. Tamaddun nuri jurnali, 7(58), 247-250.
11. Kurbanbaeva, M. (2024). Temuriylar davri mutafakkirlari konsepsiyalarida "Fuqarolik jamiyati" tushunchasi. Tamaddun nuri jurnali, 10 (61), 310-312.

